

DZIAŁANIA PROFILAKTYCZNE PODEJMOWANE PRZEZ POWIATOWĄ STACJĘ SANITARNO-EPIDEMIOLOGICZNĄ W CZĘSTOCHOWIE W ZAKRESIE PRZECIWDZIAŁANIA ZJAWISKU ZAŻYWANIA ŚRODKÓW ZASTĘPCZYCH, TZW. „DOPALACZY”

MARTA KACZMARZYK¹, BARTOSZ WANOT¹, MICHAŁ ZYCH¹

¹Katedra Nauk o Zdrowiu i Fizjoterapii

Wydział Nauk o Zdrowiu

Uniwersytet Humanistyczno-Przyrodniczy

im. Jana Długosza w Częstochowie

Streszczenie

„Dopalacze” są to substancje chemiczne, które działają na organizm ludzki powodując euforię oraz uczucie przyjemności w podobny sposób, jak dotychczas znane narkotyki.

Celem pracy jest przedstawienie i opis działań profilaktycznych podejmowanych przez Powiatową Stację Sanitarно-Epidemiologiczną w Częstochowie w zakresie przeciwdziałania zażywaniu środków zastępczych, tzw. „dopalaczy”.

Działania profilaktyczne skierowane są do ogółu społeczeństwa, natomiast uwzględnia się tu szczególnie młodzież w wieku 13-25 lat, ich rodziców i opiekunów. Praca zawiera również materiały edukacyjne – ulotki i plakaty, jakie są wykorzystywane w bieżącej pracy oraz dane numerów telefonów, pod jakimi można zasięgnąć informacji na temat „dopalaczy”, m. in. o negatywnych skutkach zdrowotnych wynikających z ich zażywania, o możliwościach leczenia oraz uzyskać anonimową pomoc. Przedstawiono również wykaz służb, instytucji i organizacji, z jakimi współpracuje Powiatowa Stacja Sanitarно-Epidemiologiczna w Częstochowie w ramach przeprowadzania czynności kontrolnych oraz podejmowania działań profilaktyczno-informacyjno-edukacyjnych w zakresie „dopalaczy”.

Słowa kluczowe: dopalacze, środki zastępcze, narkotyki, profilaktyka

Wstęp

„Dopalacze” są to substancje chemiczne, które działają na organizm ludzki powodując euforię oraz uczucie przyjemności w podobny sposób, jak dotychczas znane narkotyki. Bardzo łatwo prowadzą do uzależnienia, czasami już po pierwszym zażyciu powodują nieodwracalne zmiany w układzie nerwowym człowieka, a osoby od nich uzależnione mogą doświadczyć głodu substancji [1-4]. Często określa się je terminem „legalne narkotyki”, „nowe narkotyki” czy „środek zastępczy”. Zgodnie z ustawą z dnia 29 lipca 2005 r. o przeciwdziałaniu narkomanii środek zastępczy to *produkt zawierający co najmniej jedną nową substancję psychoaktywną lub inną substancję o podobnym działaniu na ośrodkowy układ nerwowy, który może być użyty zamiast środka odurzającego lub substancji psychotropowej lub w takich samych celach jak środek odurzający lub substancja psychotropowa, których wytwarzanie i wprowadzanie do obrotu nie jest regulowane na podstawie przepisów odrębnych; do środków zastępczych nie stosuje się przepisów o ogólnym bezpieczeństwie produktów* [5]. Ze względu na obserwowane niepokojące zjawisko niekontrolowanego korzystania z „dopalaczy” szczególnie przez młodzież, należy systematycznie prowadzić działania informacyjno-edukacyjne. Jest to tym bardziej konieczne, ponieważ coraz częściej kontakt z „dopalaczami” kończy się śmiercią lub poważnymi konsekwencjami zdrowotnymi, jak również prawnymi dotyczącymi młodych ludzi [6-8].

Celem pracy jest przedstawienie działań profilaktycznych w zakresie przeciwdziałania zjawisku zażywania środków zastępczych tzw. „dopalaczy”, jakie podejmuje Powiatowa Stacja Sanitarno-Epidemiologiczna w Częstochowie.

Współpraca Powiatowej Stacji Sanitarno-Epidemiologicznej w Częstochowie z innymi urzędami i instytucjami w zakresie środków zastępczych, tzw. „dopalaczy”

Stała współpraca różnych służb to warunek konieczny do ograniczenia podaży środków zastępczych. Działania organów Państwowej Inspekcji Sanitarnej są koordynowane przez Główny Inspektorat Sanitarny na szczeblu centralnym, który opiera się m. in. na zapisach porozumienia, współpracując z innymi organami centralnymi [9].

Porozumienie z dnia 26/10/2011 r. zawarte pomiędzy Głównym Inspektorem Sanitarnym, Szefem Służby Celnej, Komendantem Głównym Policji i Głównym Inspektorem Farmaceutycznym o współpracy w zakresie przeciwdziałania wprowadzaniu do obrotu na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej środków zastępczych zawiera m. in. cele, sposób oraz

warunki współpracy wszystkich stron występujących w w/w porozumieniu. Jest w nim również mowa o przebiegu kontroli w miejscach, w których wprowadzane są do obrotu środki zastępcze, o kontrolach przesylek wykonywanych przez Służbę Celną i dalszym postępowaniem oraz o przekazaniu informacji, w tym o wynikach badań laboratoryjnych, o składzie chemicznym i nazwach produktów oraz o próbach wprowadzenia środków zastępczych do obrotu. Główne cele i postanowienia to:

- współpraca organów Państwowej Inspekcji Sanitarnej, Służby Celnej, Policji i Inspekcji Farmaceutycznej należy przebiegać na podstawie przepisów prawa polskiego i przepisów prawa Unii Europejskiej,
- aby skutecznie zwalczyć środki zastępcze przybierające zróżnicowaną postać i ze względu na ich zróżnicowany skład chemiczny, wszystkie strony występujące w porozumieniu muszą ściśle ze sobą współpracować,
- aby zapobiec wprowadzaniu w Polsce do obrotu środków zastępczych, które wytwarzane są za granicą oraz nie naruszyć przy tym zasad, jakie wynikają z członkostwa w Unii Europejskiej, należy szczególnie współpracować w przypadkach sprowadzania tych środków z innych państw, również z Unii Europejskiej,
- przed przystąpieniem do czynności kontrolnych przez właściwego państwowego inspektora sanitarnego, winien on powiadomić właściwego ze względu na właściwość terytorialną powiatowego komendanta Policji o terminie oraz miejscu, w jakim kontrola będzie przeprowadzona. Po otrzymaniu zawiadomienia komendant powinien zapewnić stosowną pomoc i oddelegować funkcjonariuszy Policji do przeprowadzenia wspólnie z pracownikami Państwowej Inspekcji Sanitarnej kontroli, w tym do zatrzymania produktów lub substancji [10].

Współpraca Powiatowej Stacji Sanitarно-Epidemiologicznej w Częstochowie w ramach przeprowadzania czynności kontrolnych

W ramach przeprowadzania czynności kontrolnych w zakresie przestrzegania zakazu wytwarzania i wprowadzania do obrotu środków zastępczych lub nowych substancji psychoaktywnych Powiatowa Stacja Sanitarно-Epidemiologiczna w Częstochowie współpracuje z innymi służbami i instytucjami, m. in. z:

- Komendą Miejską Policji w Częstochowie (asysta podczas prowadzonych czynności kontrolnych i przewozu zatrzymanych dopalaczy; przekazywanie informacji o punktach sprzedaży, wydanych decyzjach i wynikach badań dopalaczy),

- Strażą Miejską w Częstochowie (asysta podczas prowadzonych czynności kontrolnych i przewozu zatrzymanych dopalaczy; przekazywanie informacji o punktach sprzedaży),
- Komendą Miejskiej Państwowej Straży Pożarnej (asysta podczas prowadzonych czynności kontrolnych),
- Państwową Inspekcją Pracy Okręgowy Inspektorat Pracy w Katowicach – Oddział w Częstochowie (asysta podczas prowadzonych czynności kontrolnych),
- Powiatowym Inspektoratem Nadzoru Budowlanego w Częstochowie (asysta podczas prowadzonych czynności kontrolnych),
- Prokuraturami Okręgowymi i Rejonowymi (zawiadomienia o popełnieniu przestępstwa),
- Szpitalami: Wojewódzkim Szpitalem Specjalistycznym w Częstochowie, SP ZOZ Miejski Szpital Zespolony w Częstochowie i Szpitalem Chorób Wewnętrznych "Hutniczy" w Częstochowie (przekazywanie informacji o zatruciach „dopalaczami”),
- Urzędem Celnym w Częstochowie (asysta podczas prowadzonych czynności kontrolnych),
- Pierwszym i Drugim Urzędem Skarbowym w Częstochowie (kontrola w celu przeciwdziałania popełnieniu przestępstwa, wykroczenia skarbowego oraz zabezpieczenia dowodów jego popełnienia),
- Wojewódzkim Inspektoratem Inspekcji Handlowej w Katowicach – Delegatura w Częstochowie (przekazywanie informacji o punktach sprzedaży),
- Zarządcami kamienic (utrudniony dostęp do lokalu; poinformowanie właścicieli budynków, w którym zlokalizowane są przedmiotowe sklepy o prawdopodobieństwie sprzedawanych w nich zabronionych produktów).

Współpraca Powiatowej Stacji Sanitarno-Epidemiologicznej w Częstochowie w ramach podejmowanych działań profilaktyczno-informacyjno-edukacyjnych

Powiatowa Stacja Sanitarno-Epidemiologiczna w Częstochowie podejmuje szereg działań profilaktyczno-informacyjno-edukacyjnych w zakresie „dopalaczy”, współpracując z innymi służbami, instytucjami i organizacjami, takimi jak:

- Urząd Miasta Częstochowy,
- Starostwo Powiatowe w Częstochowie,
- 16 Urzędów gmin powiatu częstochowskiego,
- Komenda Miejska Policji w Częstochowie,

- Straż Miejska w Częstochowie,
- Zespół Poradni Psychologiczno-Pedagogicznych w Częstochowie,
- Poradnia Profilaktyki i Terapii Uzależnień MONAR w Częstochowie,
- Regionalny Ośrodek Doskonalenia Nauczycieli "WOM" w Częstochowie,
- Samorządowy Ośrodek Doskonalenia w Częstochowie,
- Centrum Terapii w Częstochowie,
- Młodzieżowy Ośrodek Leczenia Uzależnień w Częstochowie,
- Częstochowskie Towarzystwo Rodzin i Przyjaciół Dzieci Uzależnionych "POWRÓT Z U" Oddział Wojewódzki w Częstochowie,
- Miejska Galeria Sztuki w Częstochowie,
- Ośrodek Promocji Kultury „Gaude Mater” w Częstochowie,
- Miejski Dom Kultury w Częstochowie,
- Miejskie Przedsiębiorstwo Komunikacyjne w *Częstochowie* Sp. z o. o.,
- Agencja City Life TV w Częstochowie,
- przedszkola, gimnazja, szkoły podstawowe i ponadpodstawowe,
- media lokalne miasta i powiatu częstochowskiego:
 - gazety: Wyborcza, Życie Częstochowy
 - radia: Jura, RMF MAXXX, Fiat
 - TV: Orion, NTL Radomsko

Środki zastępcze, tzw. „dopalacze” zatrzymane podczas czynności kontrolnych w latach 2012-2017 przez przedstawicieli Powiatowej Stacji Sanitarno-Epidemiologicznej w Częstochowie

Podczas przeprowadzenia czynności kontrolnych przedstawiciele Powiatowej Stacji Sanitarno-Epidemiologicznej w Częstochowie w latach 2012-2017 zatrzymali środki zastępcze, tzw. „dopalacze” o następujących nazwach:

- Szary Brud,
- Rudy Powiew,
- Rdzawy/ Rudy Ogień,
- Figowy/Migdałowy Dym,
- Odświeżacz do toalet o zapachu czereśniowym,
- Rozpałka do pieca koloru srebrnego,
- Dodatek do piasku koloru złotego,

- Kadzidelko zapachowe,
- Wyciągacz wilgoci,
- Środek do czyszczenia szkła,
- Iwan,
- Pącz/Pączek/Pączerko/Pączunios,
- Romero/Romelion/Romelix,
- Częstka Boga Diana/Eskulap/Kupidyn,
- Rzymskie medaliony Luna, Jupiter, Neptun, Gracje,
- Imitacja Sztucznego Puchu Świeżego B, C, D,
- Imitacja Sztucznego SUPER M. IRLANDZKIEGO,

Poniżej (Ryc. 1-4) znajdują się zdjęcia opakowań produktów zatrzymanych przez Powiatową Stację Sanitarno-Epidemiologiczną w Częstochowie w latach 2012-2017.

Ryc. 1. Opakowania produktów, tzw. „dopalaczy” zatrzymanych przez Powiatową Stację Sanitarno-Epidemiologiczną - zdjęcie 1

Ryc. 2. Opakowania produktów, tzw. „dopalaczy” zatrzymanych przez Powiatową Stację Sanitarno-Epidemiologiczną - zdjęcie 2

Ryc. 3. Opakowania produktów, tzw. „dopalaczy” zatrzymanych przez Powiatową Stację Sanitarno-Epidemiologiczną - zdjęcie 3

Ryc. 4. Opakowania produktów, tzw. „dopalaczy” zatrzymanych przez Powiatową Stację Sanitarno-Epidemiologiczną - zdjęcie 4

Działania profilaktyczne w ramach przeciwdziałania zażywania „dopalaczy”

Sekcja Oświaty Zdrowotnej Powiatowej Stacji Sanitarno-Epidemiologicznej w Częstochowie systematycznie prowadzi szereg działań informacyjno-edukacyjnych, mających na celu przeciwdziałanie zjawisku zażywania „dopalaczy”.

- **Akcja „Dopalacze Wypalacze - Groźne narkotyki”**

Powiatowa Stacja Sanitarno-Epidemiologiczna w Częstochowie na bieżąco realizuje cele Wojewódzkiej akcji „Dopalacze-Wypalacze Groźne Narkotyki”, która powstała z inicjatywy Śląskiego Państwowego Wojewódzkiego Inspektora Sanitarnego ze względu na obserwowane niepokojące zjawisko nadmiernego korzystania z „dopalaczy”. Akcja ta skierowana jest do ogółu społeczeństwa, natomiast uwzględnia się tu szczególnie młodzież w wieku 15-25 lat, uczniów gimnazjalnych i ponadgimnazjalnych, ich rodziców i opiekunów, a także do bywalców klubów i dyskotek, którzy podejmują ryzykowne działania głównie w zakresie eksperymentowania z substancjami psychoaktywnymi [11].

W okresie letnim oraz zimowym akcja kierowana jest do organizatorów wypoczynku letniego oraz zimowego dla dzieci i młodzieży i ma na celu ukierunkowanie na profilaktykę

uzależnień w środowisku młodzieży i przeciwdziałanie rozprzestrzenianiu psychoaktywnych środków zastępczych. W ramach akcji podejmowane są działania informacyjno-edukacyjne, zwracając szczególną uwagę na problemy zdrowotne, jakie wynikają z korzystania z „dopalaczy” [12].

W celu rozpowszechnienia akcji powstał plakat (Ryc. 5), na którym zawarte są informacje na temat efektów – skutków ubocznych stosowania „dopalaczy” oraz propozycje spędzenia aktywnego dnia, jako alternatywa dla „dopalaczy”.

Ryc. 5. Plakat „Dopalacze – Wypalacze Groźne Narkotyki” Wojewódzkiej Stacji Sanitarno-Epidemiologicznej w Katowicach [za 12]

- **„Bezpieczne Ferie”**

W ramach rozpoczęcia działań związanych z akcją „Bezpieczne Ferie” na stronie internetowej Powiatowej Stacji Sanitarno–Epidemiologicznej w Częstochowie umieszczano

aktualne informacje na temat akcji oraz materiały edukacyjne (plakaty i ulotki) dotyczące profilaktyki zagrożeń związanych z zażywaniem „dopalaczy”.

Powiatowa Stacja Sanitarno-Epidemiologiczna w Częstochowie zwracała się również z prośbą do Urzędu Miasta Częstochowy, Starostwa Powiatowego w Częstochowie oraz 16 Urzędów Gmin powiatu częstochowskiego o zamieszczanie na swoich stronach internetowych informacji tekstowej zawierającej cele i założenia akcji oraz plakatów „Dopalacze – Wypalacze Groźne narkotyki” [13].

W ramach akcji „Bezpieczne Ferie” pracownicy Sekcji Oświaty Zdrowotnej Powiatowej Stacji Sanitarno-Epidemiologicznej w Częstochowie przeprowadzali działania informacyjno-edukacyjne w różnych placówkach na terenie miasta i powiatu częstochowskiego. Akcja adresowana była przede wszystkim do dzieci i młodzieży, a jej celem było stworzenie bezpiecznych warunków wypoczynku zimowego oraz ograniczenie negatywnych skutków zdrowotnych wynikających z coraz powszechniejszej dostępności substancji o działaniu psychoaktywnym. Przekazywano materiały edukacyjne dotyczące szkodliwości zażywania dopalaczy i środków psychoaktywnych przez dzieci i młodzież. Wychowawcy przekazywali informacje wśród swoich podopiecznych, ich rodziców i opiekunów. Materiały edukacyjne zgodnie z ustaleniami (Ryc. 6) zostały umieszczane w widocznych miejscach dla ogółu społeczeństwa.

Cele Akcji „Bezpieczne Ferie” to przede wszystkim:

- zapewnienie dzieciom i młodzieży bezpiecznego wypoczynku zimowego w miejscowościach turystycznych województwa,
- zapewnienie bezpiecznego przejazdu dzieci i młodzieży do i z miejsc wypoczynku,
- zapewnienie bezpiecznego wypoczynku dzieci i młodzieży pozostającej w miejscu zamieszkania,
- podnoszenie świadomości dzieci i młodzieży w zakresie bezpiecznych zachowań podczas wypoczynku zimowego [11].

Ryc. 6. Plakat „Bezpieczne Ferie Zimowe” Wojewódzkiej Stacji Sanitarnej i Epidemiologicznej w Katowicach [za 12]

W materiałach edukacyjnych jest również dostępna ulotka (Ryc. 7), która podpowiada o patentach na bezpieczne ferie, m. in. jak je zaplanować, o czym pamiętać oraz co obserwować. Umieszczone są również na niej podstawowe numery telefonów alarmowych w razie nieprzewidywalnych sytuacji.

Ryc. 7. Ulotka „Patent na Bezpieczne Ferie” Głównego Inspektoratu Sanitarnego

[za 14]

- **Spot edukacyjny STOP „DOPALACZOM”**

Od 2015 r. w środkach komunikacji miejskiej na terenie miasta Częstochowy prowadzona jest akcja ukierunkowana na edukację w zakresie szkodliwości zażywania środków

psychoaktywnych. Jej organizatorem są Powiatowa Stacja Sanitarno-Epidemiologiczna Częstochowie oraz Urząd Miasta Częstochowy a prowadzona jest wspólnie z Miejskim Przedsiębiorstwem Komunikacyjnym w Częstochowie oraz Agencją Citi Life Częstochowa. Spoty edukacyjne pt. STOP „DOPALACZOM” (Ryc. 8, 9) trwające 15 sekund emitowane są na ekranach reklamowych środków transportu komunikacji miejskiej w tramwajach i autobusach. Ta forma przekazu ma wysoką skuteczność i ma na celu dotarcie do szerokiej grupy odbiorców.

Ryc. 8. Spot edukacyjny STOP „DOPALACZOM” Powiatowej Stacji Sanitarno–Epidemiologicznej w Częstochowie oraz Urzędu Miasta Częstochowy [za 15]

Ryc. 9. Spot edukacyjny STOP „DOPALACZOM” wyświetlany na ekranie LCD w tramwajach i autobusach komunikacji miejskiej MPK Częstochowa Sp. z o. o. [za 16]

- **Konkurs plastyczny oraz fotograficzny pt.: „UZALEŻNIENIOM-STOP”**

W ramach działań dotyczących profilaktyki uzależnień Państwowy Powiatowy Inspektor Sanitarny w Częstochowie corocznie ogłasza konkurs plastyczny oraz fotograficzny pt.: „UZALEŻNIENIOM-STOP”, których adresatami jest młodzież ze szkół gimnazjalnych oraz ponadgimnazjalnych. Konkurs służy edukacji młodzieży i realizowany jest w ramach akcji informacyjno-edukacyjnej na temat profilaktyki ukierunkowanej na przeciwdziałanie używania środków uzależniających, m. in. dopalaczy. Komisja konkursowa po dokonaniu

oceny przyjętych prac i wyłonieniu laureatów w późniejszym terminie organizowała uroczyste zakończenie konkursu połączone z wystawą prac uczestników. Zwycięzcom wręczono dyplomy oraz nagrody rzeczowe. Finał konkursu wzbogacano o wykład dotyczący środków psychoaktywnych, w tym „dopalaczy” [17].

Ryc. 10. Logo umieszczane na dyplomie, który wręczano zarówno laureatom, jak i uczestnikom konkursu pt.: „UZALEŻNIENIOM-STOP” [za 11]

Ryc. 11. Wystawa pokonkursowa prac konkursowych pt. „UZALEŻNIENIOM-STOP” [za 17]

- **„Bezpieczne Wakacje”**

W ramach rozpoczęcia działań związanych z akcją „Bezpieczne Wakacje” na stronie internetowej Powiatowej Stacji Sanitarno–Epidemiologicznej w Częstochowie umieszczano informacje oraz materiały edukacyjne (plakaty i ulotki) dotyczące celów akcji oraz profilaktyki zagrożeń związanych z zażywaniem „dopalaczy”.

Powiatowa Stacja Sanitarno-Epidemiologiczna w Częstochowie zwracała się również z prośbą do Urzędu Miasta Częstochowy, Starostwa Powiatowego w Częstochowie oraz 16 Urzędów Gmin powiatu częstochowskiego o zamieszczenie informacji tekstowej oraz

plakatów dotyczących bezpiecznych ferii i „dopalaczy” na stronach internetowych wspomnianych instytucji. Celem akcji było stworzenie bezpiecznych warunków wypoczynku dzieci i młodzieży poprzez prowadzenie działalności informacyjno-edukacyjnej, zwłaszcza w zakresie bezpiecznych zachowań zdrowotnych [18].

W ramach akcji „Bezpieczne Wakacje” pracownicy Sekcji Oświaty Zdrowotnej Powiatowej Stacji Sanitarno-Epidemiologicznej w Częstochowie na bieżąco prowadzili działania informacyjno-edukacyjne w placówkach na terenie miasta oraz powiatu częstochowskiego, m. in. w bibliotekach miejskich, klubach spółdzielczych, ośrodkach wypoczynku letniego oraz w obiektach rekreacyjnych. Zwracali szczególną uwagę m. in. na problemy zdrowotne wynikające z korzystania z „dopalaczy”. Akcja adresowana była przede wszystkim do dzieci i młodzieży, a jej celem było podnoszenie świadomości oraz stworzenie bezpiecznych warunków wypoczynku dzieci i młodzieży, zwłaszcza w zakresie bezpiecznych zachowań zdrowotnych. Przekazywano materiały edukacyjne (Ryc. 12, 13) celem umieszczenia w widocznych miejscach dla ogółu społeczeństwa [18].

W 2017 r. w okresie letnim działania profilaktyczno-edukacyjne zgodnie z prośbą Wojewody Śląskiego prowadzone były pod zmienioną nazwą „*Kręci mnie bezpieczeństwo... w wakacje*”.

Ryc. 12. Plakat „Bezpieczne Wakacje” Wojewódzkiej Stacji Sanitarno-Epidemiologicznej w Katowicach [za 11]

W materiałach edukacyjnych jest również dostępna ulotka (Ryc. 13), która podpowiada o sprawdzonych pomysłach, jak bezpieczne ferie spędzić, m. in. jak je zaplanować, o czym pamiętać, co obserwować i czego przestrzegać. Ulotka zawiera również podstawowe numery telefonów alarmowych w razie nieprzewidywalnych sytuacji.

Ryc. 13. Ulotka „Patent na Bezpieczne Wakacje” Głównego Inspektoratu Sanitarnego

[za 11]

- **Banery z materiałami informacyjnymi**

W ramach akcji dotyczącej profilaktyki „dopalaczy” w budynkach Urzędu Miasta Częstochowy, Starostwa Powiatowego w Częstochowie, Miejskiego Dom Kultury w Częstochowie oraz Miejskiej Galerii Sztuki w Częstochowie umieszczano banery z materiałami informacyjnymi. Akcja miała na celu kształtowanie postaw i zachowań zdrowotnych ludności związanych ze skutkami zażywania „dopalaczy” [18].

Ryc. 14. Baner edukacyjny Dopalacze-Wypalacze „Środki zastępcze” [za 18]

- **Spot edukacyjny emitowany podczas imprez masowych**

Podczas imprezy masowej – 1 Jurajski Festiwal Złoty Potok oraz Częstochowskiego Festiwalu Filmowego „Leżak Fortum” na telebimie emitowany był spot edukacyjny pt.: STOP „DOPALACZOM”. Ta forma przekazu ma wysoką skuteczność i miała na celu dotarcie do szerokiej grupy odbiorców, głównie młodzieży uczestniczącej w imprezach. Ponadto organizatorom oraz publiczności przekazywane były materiały edukacyjne w postaci ulotek, dotyczące problemu środków psychoaktywnych [20].

Ryc. 15. Zdjęcie wykonane podczas Częstochowskiego Festiwalu Filmowego „Leżak Fortum” [20]

- **Warsztaty profilaktyczne**

W ramach profilaktyki „dopalaczy” oraz XIII edycji Ogólnopolskiej Kampanii "Białe Serca" w placówkach oświatowych organizowano zajęcia adresowane do młodzieży, wychowawców i nauczycieli. W działaniach edukacyjnych wykorzystano spoty Ogólnopolskiej kampanii „Melanż. Oczekiwania vs. rzeczywistość”. Prelegentami byli pracownicy Sekcji Oświaty Zdrowotnej Powiatowej Stacji Sanitarno-Epidemiologicznej w Częstochowie, Częstochowskiej Straży Miejskiej oraz doradca Prezydenta Miasta Częstochowy [21]. Spotkania kończyły się ciekawymi warsztatami profilaktycznymi przy użyciu NARKOgogli i ALKOgogli. Są to specjalne okulary, które imitują zachowanie się osoby będącej w stanie nietrzeźwości bądź pod wpływem środków odurzających, w tym „dopalaczy” [20].

NARKOgogle (Ryc. 16) symulują wiele skutków, jakie mogą powstać po zażyciu narkotyków, m. in.:

- zawroty głowy,
- zaburzenia koncentracji i koordynacji,
- zniekształcenia obrazu,
- zaburzenia percepcji,
- dezorientacja,
- spowolnienie czasu reakcji,

- problemy z pamięcią,
- poczucie euforii,
- uczucie nudności,
- a nawet krótkoterminowa utrata pamięci.

Ryc. 16. NARKOgogle

ALKOgogle (Ryc. 17) symulują wiele skutków, jakie mogą powstać po spożyciu alkoholu, m. in.:

- zniekształcenie widzianego obrazu,
- spowolnienie czasu reakcji,
- obniżenie koncentracji,
- podwójne widzenie,
- zmiany w ocenie odległości,
- niemożność określenia kierunków,
- zmniejszenie możliwości oceny sytuacji,
- oraz brak koordynacji mięśniowej.

Ryc. 17. ALKOgogle

Podczas warsztatów młodzież mogła się przekonać, jak wygląda świat po spożyciu alkoholu czy narkotyków (w tym „dopalaczy”) i w jaki sposób ich zażycie zawęży pole widzenia, obniża zdolności motoryczne oraz zaburza równowagę. Po ich zdjęciu dzielili się swoimi odczuciami z pozostałymi uczestnikami spotkania. Pedagogom szkolnym przekazywano materiały edukacyjne do wykorzystania w bieżącej pracy [20].

- **Ogólnopolska Kampania „Melanż. Oczekiwania vs. rzeczywistość”**

W styczniu 2017 r. ruszyła Ogólnopolska Kampania „Melanż. Oczekiwania vs. rzeczywistość”, której realizatorem jest Główny Inspektorat Sanitarny. Kampania powstała w ramach Projektu „Profilaktyczny program w zakresie przeciwdziałania uzależnieniu od alkoholu, tytoniu i innych środków psychoaktywnych” [22], który jest współfinansowany przez Szwajcarię w ramach szwajcarskiego programu współpracy z nowymi członkami Unii Europejskiej. Głównym jej celem jest zwrócenie młodzieży uwagi na negatywne skutki korzystania z używek, uświadomienie zagrożeń wynikających z uzależnienia od różnych substancji oraz promocja zdrowego stylu życia. Adresatami jest nie tylko młodzież, ale również rodzice, opiekunowie i pedagodzy, dla których została przygotowana seria artykułów pomagających m. in. zrozumieć, jak rozmawiać z nastolatkami o używkach oraz jak rozpoznać pierwsze oznaki uzależnienia. W ramach kampanii powstało 10 spotów video, które pokazują, jak rzeczywistość bezwzględnie weryfikuje oczekiwania wobec używek [23].

Dodatkowo powstała również strona internetowa www.melanz.tv, która zawiera m. in. anonimowy quiz – test pt. „Jakim typem melanżowicza jesteś?”. Pytania w nim zawarte oraz jego końcowy wynik dają badanemu wiedzę na temat działania poszczególnych używek oraz negatywnych skutków płynących z ich używania. Na stronie kampanii zamieszczone są

również informacje na temat alkoholu i substancji psychoaktywnych oraz lista kontaktów do organizacji, które zajmują się profilaktyką uzależnień [23].

Pomimo, iż kampania trwała do końca marca 2017 r., materiały edukacyjne – spoty video wykorzystywane są w ramach działań informacyjno–edukacyjnych przez Państwową Inspekcję Sanitarną oraz placówki oświatowe do chwili obecnej.

Nazwy spotów, które dostępne są na stronie internetowej <http://www.melanz.tv> oraz na <https://www.youtube.com>:

- Amfetamina - oczekiwania vs. rzeczywistość,
- Amfa - oczekiwania vs. rzeczywistość,
- Grzyby - oczekiwania vs. rzeczywistość,
- LSD - oczekiwania vs. rzeczywistość,
- Blanty - oczekiwania vs. rzeczywistość,
- Zioło - oczekiwania vs. rzeczywistość,
- Browar - oczekiwania vs. rzeczywistość,
- Woda - oczekiwania vs. rzeczywistość,
- Fajki - oczekiwania vs. rzeczywistość,
- Szlugi - oczekiwania vs. Rzeczywistość [23]

W ramach podsumowania kampanii powstał spot pt. „Co za dużo, to niezdrowo!”

Ryc. 18. Zdjęcie promujące Ogólnopolską Kampanię „Melanz. Oczekiwania vs. rzeczywistość” [23]

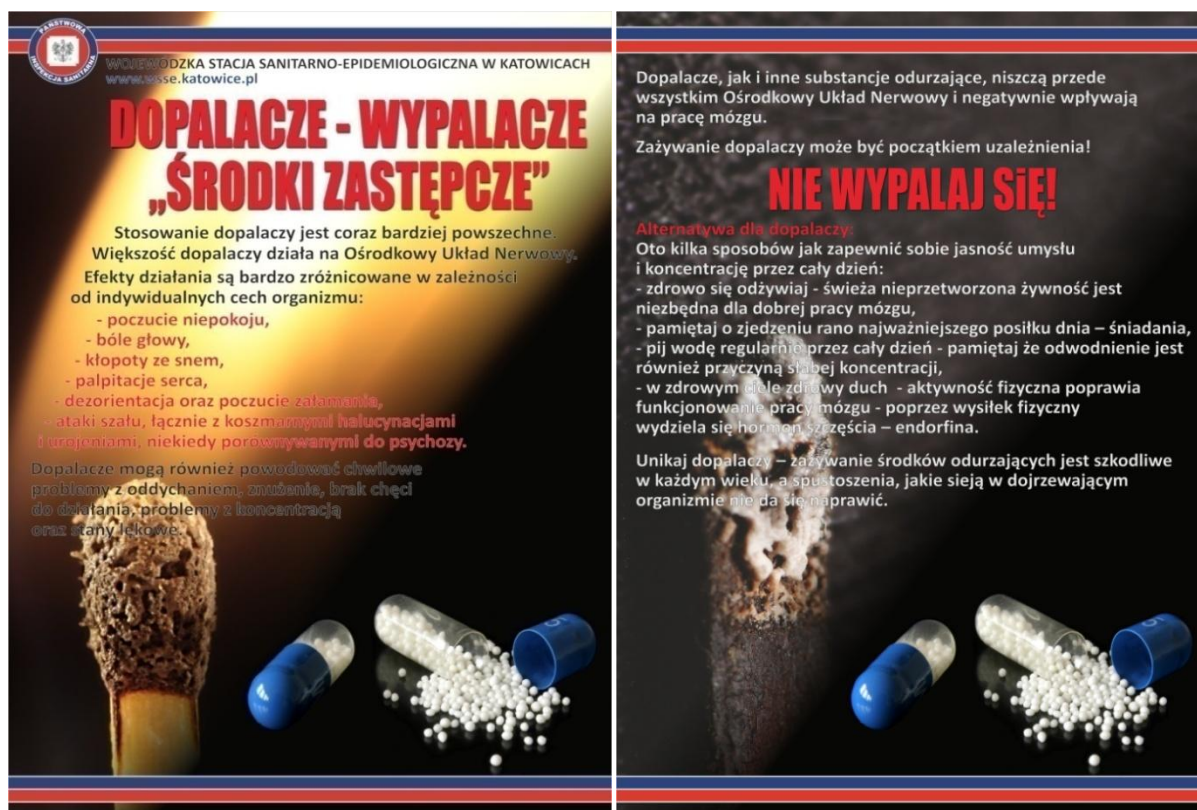
Spoty Ogólnopolskiej kampanii „Melanż. Oczekiwania vs. rzeczywistość” wykorzystywano podczas warsztatów organizowanych w ramach Ogólnopolskiej Kampanii „Białe Serca”. Spotkania adresowano do młodzieży oraz kadry pedagogicznej częstochowskich szkół, którzy na zakończenie mogli dzięki ALKOgoglom i NARKOgoglom (Ryc. 16, 17) lepiej zobrazować i zrozumieć tematykę alkoholu oraz środków odurzających. Kadra pedagogiczna otrzymywała materiały edukacyjne dotyczące „dopalaczy” w celu wykorzystania ich w bieżącej pracy z młodzieżą.

- **Szkolenia i konferencje**

W ramach profilaktyki uzależnień Powiatowa Stacja Sanitarno-Epidemiologiczna w Częstochowie systematycznie organizuje szkolenia i konferencje, których głównym tematem są zagrożenia związane z zażywaniem środków psychoaktywnych, w tym „dopalaczy”. Adresatami są szkolni pedagodzy oraz koordynatorzy programów zdrowotnych, jak również przedstawiciele służb i instytucji współpracujących w ramach przeciwdziałania temu niebezpiecznemu zjawisku.

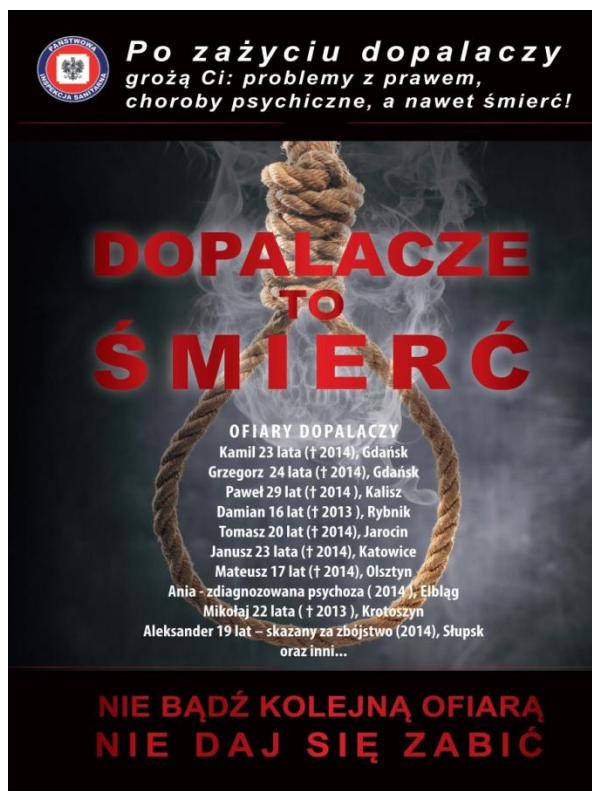
Na terenie działania Powiatowej Stacji Sanitarno-Epidemiologicznej w Częstochowie przy współpracy Głównego Inspektora Sanitarnego, Śląskiego Państwowego Wojewódzkiego Inspektora Sanitarnego oraz Państwowego Powiatowego Inspektora Sanitarnego w Częstochowie zorganizowano Konferencję edukacyjną pt. „Dopalacze – dlaczego są tak niebezpieczne”, której beneficjentami była kadra pedagogiczna, medyczna oraz przedstawiciele instytucji zajmujących się tematyką „dopalaczy”. Spotkanie odbyło się w dniu 8 listopada 2016 r. w Regionalnym Ośrodku Doskonalenia Nauczycieli „WOM” w Częstochowie. Uczestnicy wysłuchali wykładów na temat zagrożeń wynikających z zażywania środków psychoaktywnych w kontekście zdrowia publicznego, ze szczególnym uwzględnieniem dzieci i młodzieży. Konferencja cieszyła się dużym zainteresowaniem, o czym świadczyła liczba słuchaczy [11].

Materiały edukacyjne–ulotki i plakaty Państwowej Inspekcji Sanitarnej dotyczące „dopalaczy”

Ryc. 19. Ulotka Dopalacze-Wypalacze „Środki Zastępcze” Wojewódzkiej Stacji Sanitarno-Epidemiologicznej w Katowicach [za 12]

Ulotka zawiera informacje na temat efektów-skutków ubocznych stosowania „dopalaczy” oraz propozycje spędzenia aktywnego dnia, jako alternatywę dla „dopalaczy”.

Ryc. 20. Ulotka dla młodzieży „Dopalacze to śmierć” Państwowej Inspekcji Sanitarnej

[za 11]

Na pierwszej stronie ulotki umieszczone są dane dotyczące ofiar dopalaczy: ich imiona, wiek, miasto i rok, w którym zmarła. Na odwrocie ulotki zawarte są informacje na temat działania substancji psychoaktywnych.

[nowe narkotyki] UWAGA RODZICE!

PAŃSTWOWA INSPEKCCJA SANITARNA

W KILKU OSTATNICH LATACH CZĘSTO SŁYSZYCIE O „DOPALACZACH”
 Są to substancje psychoaktywne o zróżnicowanym składzie chemicznym. Designer Drugs (DD), Research Chemicals (RC) - m.in. pod tymi nazwami kryją się obecnie sklepy internetowe, prowadzące sprzedaż tych środków. Nowe narkotyki nielegalnie sprzedawane są też czasami w sklepach, które funkcjonują pod neutralnymi nazwami: „śmieszne rzeczy”, „wszystko po 5 złotych”, oferującymi orientalne zapachy do pomieszczeń czy też środki do czyszczenia sprzętu elektronicznego. Handlarze nowych narkotyków oczywiście zastrzegają, że sprzedawany towar to przedmioty „kolekcjonerskie” i nie do spożycia, ale w rzeczywistości to narkotykowy biznes, a zażyte kupionych tam produktów może zagrażać życiu i zdrowiu ludzkiemu.

Dobre relacje w rodzinie, jasno wytyczony system wartości, życzliwość i akceptacja, codzienny kontakt, rozmowy i zainteresowanie sprawami Twojego dziecka - pomogą uchronić je przed kontaktem z narkotykami.

O CZYM MUSISZ PAMIĘTAĆ

- Bądź przykładem. Dzieci są dobrymi obserwatorami. Łatwo zauważą, gdy nie robisz tak jak mówisz.
- Wymagaj, ale stawiaj warunki możliwe do spełnienia.
- Bądź konsekwentny, aby dziecko liczyło się z Tobą i wiedziało, że ustalone normy w kluczowych sprawach muszą być przestrzegane.
- Staraj się pomagać przyjaciołom i znajomym swego dziecka. Pamiętaj, że mogą oni mieć duży wpływ na zachowania i postawy Twojego dziecka.
- Szanuj prawa dziecka do własnych opinii i wyborów. Nie bądź nadmiernie opiekuńczy. Doradź, ale nie narzucaj swojej woli.
- Ucz się jak przewidywać trudności i radzić sobie w trudnych sytuacjach. Pamiętaj, wspólnie musicie rozwiązać problem.

Jeśli Twoje dziecko zaczęło zachowywać się w sposób nietypowy, spędza więcej czasu poza domem z grupą nowych znajomych a jednocześnie unika kontaktu z rodzicami (opiekunami), opuszcza się w nauce, zaniedbuje swój wygląd lub też zamyka się na długie godziny w swoim pokoju - sprawdź co się dzieje. Być może zażywa narkotyki.

ZWRÓĆ UWAGĘ NA NASTĘPUJĄCE SYGNAŁY:
 Rozszerzone źrenice, słowotok, nadmierna ruchliwość, zaburzenia snu, chudnięcie, zmienność nastrojów, trudności w koncentracji uwagi, niepokój, ataki agresji, krwotoki z nosa - te objawy mogą świadczyć o tym, że dziecko zażywa substancję stymulującą. Najczęściej występują pod postacią białego proszku, którego ślady w pokoju lub na rzeczach dziecka powinny wzbudzić Twój niepokój.

Nietypowy zapach włosów i ubrania, nadmierna wesołość, przekrwione oczy, kaszel, zwiększony apetyt, zaburzenia koordynacji ruchowej powinny wzbudzić podejrzenia, że dziecko może palić mieszanki zielone (Kannabinoidy). W pokoju może unosić się zapach dymu, w kieszeniach ubrań mogą znajdować się suszone rozdrobnione liście, jak również inne akcesoria - szklane fiolki, bibułka, zapalniczka, charakterystyczne foliowe torebki.

Nieobecny wzrok, zaburzenia percepcji i świadomości, nadwrażliwość zmysłów, halucynacje wzrokowe i słuchowe, lęk, panika, urągania mogą świadczyć o zażyciu substancji halucynogennych. W przypadku przedawkowania wystąpić mogą: dręszce, ślinotok, wymioty, zesztywnienie lub zwiótnienie mięśni. Kontakt z osobą, która zażyła halucynogen może być znacznie utrudniony.

CO ROBIĆ, GDY PODEJRZEWASZ, ŻE DZIECKO BIERZE NARKOTYKI?

ODŁÓŻ EMOCJE, WŁĄCZ ROZUM

- zacznij działać, problem sam się nie rozwiąże;
- dowiedz się jak najwięcej o substancjach psychoaktywnych;
- ustal reguły postępowania i konsekwentnie ich przestrzegaj - stosuj zasadę ograniczonego zaufania;
- okazuj miłość i zainteresowanie swojemu dziecku;
- korzystaj ze wsparcia;
- nie usprawiedliwiaj nieobecności w szkole;
- nie wstydi się i nie ukrywaj problemu;
- szukaj pomocy specjalistów zajmujących się uzależnieniami.

**BEZPŁATNA INFOLINIA
 PAŃSTWOWEJ INSPEKCCJI SANITARNEJ
 800 060 800
 WWW.GIS.GOV.PL**

PAŃSTWOWA INSPEKCCJA SANITARNA

Ryc. 21. Ulotka dla rodziców „[nowe narkotyki] uwaga rodzice!” Państwowej Inspekcji Sanitarnej [za 14]

Ulotka zawiera informacje o „dopalaczach” oraz wskazówki, o czym rodzic musi pamiętać oraz na jakie sygnały winien zwrócić uwagę. Podany jest również na niej numer telefonu bezpłatnej infolinii Państwowej Inspekcji Sanitarnej, pod którym można uzyskać cenną pomoc oraz wsparcie.

Ryc. 22. Baner typu roll-up „UWAGA! [nowe narkotyki]” umieszczony w Powiatowej Stacji Sanitarно-Epidemiologicznej w Częstochowie

Baner umieszczony jest na holu Powiatowej Stacji Sanitarно-Epidemiologicznej w Częstochowie, dostępny dla ogółu społeczeństwa, w szczególności dla petentów odwiedzających stację. Podany jest na nim numer infolinii Państwowej Inspekcji Sanitarnej.

Główny Inspektor Sanitarny w miesiącu kwietniu 2016 r. ogłosił konkurs plastyczny na plakat pt.: "Stop dopalaczom", skierowany do uczniów klas szkół gimnazjalnych i ponadgimnazjalnych. Głównymi celami konkursu było m. in. promowanie zachowań prozdrowotnych, zasady zdrowego trybu życia ze szczególnym uwzględnieniem problemu „dopalaczy” oraz konsekwencji zdrowotnych i prawnych, jakie wynikają z ich zażywania. Konkurs zorganizowany był w ramach akcji informacyjno-edukacyjnej na temat profilaktyki ukierunkowanej na przeciwdziałanie używania środków zastępczych i nowych substancji psychoaktywnych pod tytułem: „Stop dopalaczom” [14].

Ryc. 23. Ogólnopolski Konkurs na plakat „Stop dopalaczom” zorganizowany w 2016 r. przez Głównego Inspektora Sanitarnego. Autor: Natalia Sopelewska – laureatka I miejsca [za 14]

Ryc. 24. Ulotka „DOPALACZE Gdzie szukać pomocy?” [24]

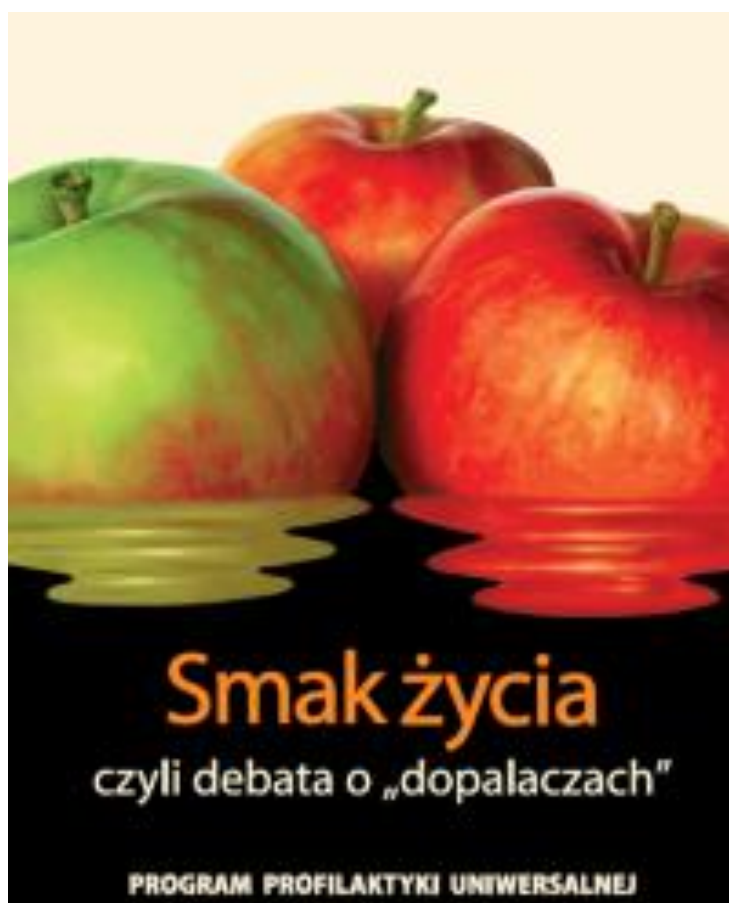
Jest to ulotka przygotowana przez Ministerstwo Spraw Wewnętrznych i Administracji, która zawiera listę z numerami telefonów, pod którymi można uzyskać cenne informacje na temat „dopalaczy” oraz otrzymać anonimową pomoc. Są to [24]:

- **800 060 800 - Bezplatna, całodobowa infolinia Głównego Inspektora Sanitarnego.** Na infolinii można uzyskać ogólne wiadomości na temat „dopalaczy” oraz przekazać informacje mogące dotrzeć służbom do osób, które nimi handlują. Również rodzice, którzy podejrzewają dzieci o ich zażywanie, mogą z takiej infolinii skorzystać.
- **116 111 - Telefon Zaufania dla Dzieci i Młodzieży.** Jest to infolinia przeznaczona dla dzieci i młodzieży, który prowadzi Fundacja Dzieci Niczyje. Telefon zapewnia im pomoc, opiekę i wsparcie w trudnych dla nich sytuacjach.
- **800 100 100 - Telefon dla rodziców i nauczycieli w sprawach bezpieczeństwa dzieci.** Jest to infolinia, którą prowadzi Fundacja Dzieci Niczyje. Pomoc tu mogą

uzyskać rodzice i nauczyciele, którzy potrzebują wsparcia w zakresie bezpieczeństwa dzieci pod kątem ryzykownych zachowań, zagrożeń, przemocy itp.

- **800 12 12 12 - Dziecięcy Telefon Zaufania Rzecznika Praw Dziecka.** Jest to telefon zaufania Rzecznika Praw Dziecka, przeznaczony dla dzieci i dorosłych, które poszukują informacji oraz pragną uzyskać pomoc w związku z „dopalaczami”.
- **112 - Numer alarmowy obowiązujący na terenie całej Unii Europejskiej.** Jest to jednolity ogólnoeuropejski numer alarmowy, pod który można zadzwonić w celu zawiadomienia o sytuacjach zagrożenia życia, zdrowia i mienia.

Program profilaktyki uniwersalnej Smak życia czyli debata o „dopalaczach”

Ryc. 25. Strona tytułowa poradnika programu profilaktyki uniwersalnej "Smak życia czyli debata o „dopalaczach” [25]

"Smak życia czyli debata o „dopalaczach” jest to program profilaktyki uniwersalnej, który powstał w 2010 r. z inicjatywy Ministerstwa Zdrowia oraz Krajowego Biura ds.

Przeciwdziałania Narkomanii. Autorem programu jest dr Krzysztof Andrzej Wojcieszek – twórca wielu programów profilaktycznych, skierowany jest do grupy docelowej - uczniów szkół gimnazjalnych, ich rodziców i opiekunów. Na terenie woj. śląskiego rozpoczął się w roku szkolnym 2015/2016, a jego organizatorem jest Śląski Państwowy Wojewódzki Inspektor Sanitarny. Głównym celem programu jest dostarczenie młodym ludziom podstawowych informacji na temat „dopalaczy” i zagrożeń wynikających z ich używania, a w konsekwencji zwiększenia ostrożności i zmniejszenia otwartości na kontakty z tymi produktami [25]. Celem profilaktyki uniwersalnej jest przeciwdziałanie inicjacji dotyczących różnych zachowań ryzykownych (szczególnie wśród młodzieży szkolnej) dostarczając odpowiednich informacji, jak również poprzez wzmacnianie czynników chroniących i eliminację czynników ryzyka. Działania te dotyczą zagrożeń rozpowszechnionych, np. zażywanie substancji psychoaktywnych (alkohol, narkotyki w tym „dopalacze”) czy przemoc [26].

„Smak życia” czyli debata o „dopalaczach” jest narzędziem profilaktyki uniwersalnej, którego zadaniem jest zmniejszanie prawdopodobieństwa sięgania przez młodych ludzi po „dopalacze”. Oznacza to, że nie proponuje się go wykorzystać do pracy z osobami, które miały już doświadczenia z „dopalaczami”. Scenariusz programu zakłada pracę zaktywizowanych uczestników, czyli metodami aktywizującymi za pomocą dyskusji, ankiet, burzy mózgów, scenek dramatycznych itp. [12].

Czas trwania programu przewiduje się na 2-3 godziny lekcyjne, czyli 90-135 minut, przy czym powinna być zastosowana 1 lub 2 przerwy. Przy realizacji programu podczas 2 godzin lekcyjnych prowadzący musi zastosować duże ograniczenie czasowe oraz zrezygnować z niektórych dodatkowych elementów programu. Instrument profilaktyki uniwersalnej pt. „Smak życia czyli debata o „dopalaczach” bazuje na metodach aktywizujących, a jego zaletą jest uniwersalność, elastyczność oraz prostota zastosowania. Skuteczną realizację programu umożliwia scenariusz, który jest odpowiednio skonstruowany dla realizatorów programu posiadającym podstawowe doświadczenie w pracy dydaktycznej oraz potrafiącym zastosować metody aktywizujące w nauczaniu [25].

Wnioski

Profilaktyka jest przede wszystkim po to, aby zapobiegać, strzec i chronić. W wymiarze szkolnym jest to sposób uczenia dzieci, aby dokonywały takich wyborów, które będą dla nich bezpieczne i wolne od zagrożeń. Pomaga obronić się przez używaniem środków

uzależniających, głównie przed „dopalaczami” oraz ograniczyć i zlikwidować czynniki, które zagrażają zdrowemu stylowi życia.

Ponieważ w ostatnich latach zauważono niepokojące zjawisko zwiększonego korzystania z „dopalaczy” szczególnie przez młodzież, działania profilaktyczne i akcje informacyjno-edukacyjne Państwowej Inspekcji Sanitarnej prowadzone są nieprzerwanie. Dzięki temu mają oni nieograniczony i ułatwiony dostęp do podstawowych informacji na temat samych „dopalaczy” oraz do pomocy jeśli chodzi o adresy osób i instytucji, które pomagają w tych trudnych dla nich momentach.

Niezwykle istotne są różnego rodzaju działania edukacyjne, dzięki którym młodzi ludzie są uświadamiani o ryzykach, jakie niesie za sobą używanie substancji psychoaktywnych oraz uczą ich asertywnych postaw w przypadku presji ze strony otoczenia.

Państwowa Inspekcja Sanitarna mając na celu ograniczenie popytu i podaży środków zastępczych, ściśle podejmuje współpracę z innymi służbami i instytucjami w ramach przeprowadzania czynności kontrolnych oraz prowadzenia działań profilaktycznych.

Bibliografia

1. Jędrzejko M. Z., Kowalski M., Rosik B. P., Zagajewski T., 2016. Narkotyki i dopalacze. Zjawisko, zagrożenia, rozpoznawanie zachowań, profilaktyka. Warszawa-Milanówek, Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR.
2. Więckiewicz, G., & Pudło, R. 2019. Nowe substancje psychoaktywne w Polsce - co lekarz powinien wiedzieć w 2019 roku?. *Psychiatria*, 16(4), 227-232.
3. Osmałek, K., Liniarski, M., Kopański, Z., Zimnoch, L., Dyl, S., Rowiński, J., & Uracz, W. 2018. Dopalacze—mechanizm działania, objawy, postępowanie ratownicze. *Journal of Clinical Healthcare*, 5(1).
4. Abramowicz, M., Brosz, M., Bykowska-Godlewska, B., Michalski, T., & Strzałkowska, A. 2018. Narkotyki, alkohol i dopalacze. *Diagnoza problemu*.
5. Ustawa z dnia 29 lipca 2005 r. o przeciwdziałaniu narkomanii (Dz. U. z 2017 r., poz. 783 z późn. zm.).
6. Krawczyk W. Narkotyki syntetyczne. Polityka wobec narkomani, *Remedium*, 2005, 31.
7. Waluk E. (red.), 2016. Nowe narkotyki w Polsce – tendencje – zagrożenia – procedury postępowania. *Poradnik dla Pracowników Państwowej Inspekcji Sanitarnej*. Warszawa, Główny Inspektorat Sanitarny.
8. Szwarc, K. 2018. Zatrucie środkami zastępczymi.

9. Raport Głównego Inspektora Sanitarnego W Sprawie Środków Zastępczych I Nowych Substancji Psychoaktywnych - STOP dopalaczom 2015-2016.
10. Porozumienie z dnia 26/10/2011 r. zawarte pomiędzy Głównym Inspektorem Sanitarnym, Szefem Służby Celnej, Komendantem Głównym Policji i Głównym Inspektorem Farmaceutycznym o współpracy w zakresie przeciwdziałania wprowadzaniu do obrotu na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej środków zastępczych
11. Powiatowa Stacja Sanitarно-Epidemiologiczna w Częstochowie, www.psse.czyst.pl.
12. Wojewódzka Stacja Sanitarно-Epidemiologiczna w Katowicach, www.wsse.katowice.pl.
13. Newsletter Państwowej Inspekcji Sanitarnej woj. Śląskiego styczeń 2017 r.
14. Główny Inspektorat Sanitarny, www.gis.gov.pl.
15. Agencja City Life TV w Częstochowie, www.cltv.pl.
16. Newsletter Państwowej Inspekcji Sanitarnej woj. Śląskiego luty 2017 r.
17. Newsletter Państwowej Inspekcji Sanitarnej woj. Śląskiego czerwiec 2017 r.
18. Newsletter Państwowej Inspekcji Sanitarnej woj. Śląskiego lipiec 2017 r.
19. Newsletter Państwowej Inspekcji Sanitarnej woj. Śląskiego sierpień 2017 r.
20. Newsletter Państwowej Inspekcji Sanitarnej woj. Śląskiego październik 2017 r.
21. Urząd Miasta Częstochowy, www.czystochowa.pl/page/7,aktualnosci.html?id=9680.
22. Profilaktyczny program w zakresie przeciwdziałania uzależnieniu od alkoholu, tytoniu i innych środków psychoaktywnych, www.zdrowiewciazy.pl.
23. Ogólnopolska Kampania realizowana przez Główny Inspektorat Sanitarny, www.melanz.tv.
24. Ministerstwo Spraw Wewnętrznych i Administracji, www.mswia.gov.pl/pl/aktualnosci/13512,Dopalacze-Gdzie-szukac-pomocy-Najwazniejsze-numery-telefonow.html.
25. Wojcieszek K. A., 2010. Smak życia, czyli debata o „dopalaczach”. Program profilaktyki uniwersalnej. Warszawa, Krajowe Biuro do Spraw Przeciwdziałania Narkomanii.
26. Krajowe Biuro ds. Przeciwdziałania Narkomanii, www.kbnp.gov.pl/portal.